
ІСТОРІЯ

УДК 930(477)"16/19"

С. О. Кириленко

Трансформація норманської та антинорманської теорій походження Русі в історичній науці XVII – початку XX ст.

Стаття присвячена комплексному вивченню історіографічних досліджень з питання походження Русі в контексті розвитку історичної думки XVII – початку XX ст. Проаналізовано причини зародження двох антагоністичних напрямків в історіографії – норманського та антинорманського. Зосереджено увагу на проблемі авторства норманської теорії, розглянуто хід боротьби антинорманського та норманського історіографічних підходів.

Ключові слова: походження Русі, історіографічний процес, норманізм, антинорманізм, концепція, медієвістика, історичне джерело, методологія, криза, ідеологія, етногенез, політогенез.

Статья посвящена комплексному изучению историографических исследований проблемы происхождения Руси в контексте развития исторической мысли XVII – начала XX вв. Проанализированы причины возникновения двух противоборствующих направлений в историографии – норманнского и антинорманнского. Сконцентрировано внимание на проблеме авторства норманнской теории, изображен ход борьбы норманистов и антинорманистов.

Ключевые слова: происхождение Руси, историографический процесс, норманизм, антинорманизм, медиевистика, исторический источник, методология, кризис, идеология, этногенезис, политогенезис.

The article is devoted to the comprehensive study of historiographical studies on the Rus origin in the context of the development of historical theories of the XVII – beginning of the XX century. The causes of the origin of the Norman and Anti-Norman theories as two antagonistic trends in historiography are analyzed. The attention is focused on the problem of the authorship of the Norman theory, which, according to modern historians, belongs to the Swedish diplomat and historian of the beginning of the XVII century Peter Petreius. The author refutes the thesis that T. S. Bayer could be the founder of the Norman's theory, since the thesis about the Norman origin of the Varangians has been declared three years

before the publication of the article "De varagis" by the other German historian G. Miller.

The paper also emphasizes the evolution of the anti-Norman and Norman historiographical approaches since M. Lomanosov, G. Miller, A. Schlosser, G. Evers, D. Ilovajsky till the works of M. Pogodin, M. Maksymovych, M. Kostomarov, S. Gedeonov, Yu. Venelin, V. Thomson and others.

The author concludes that the activity of representatives of the anti-Norman direction of the second half of the XIXth century deprived Normanism of the halo of scientism because anti-normanists mobilized more historical material than the most erudite normanists had done. Therefore, at the end of the XIXth century skepticism towards Norman ideas prevailed in the historical literature.

Lack of trust in Normanist constructions in the second half of the XIXth century was a reason that the research center which generated arguments in favor of the Norman origin of Rus had been moved abroad. At the turn of the century the fund of written sources that would help to solve the problem was exhausted; direct facts were not enough for a convincing solving the problem. There was a need to attract new sources, on the one hand, and to change the methodological approaches toward research, on the other hand. Therefore, at the turn of the XIXth and XXth centuries, despite the emergence of a solid stratum of historiographical works, the availability of various methodological approaches and the involvement of a wide range of written and archaeological sources, the research of the problem of the Rus origin was in a deep systemic crisis. The overcoming of that crisis required the development of completely new criteria for reading historical texts, involving new methodological tools, as well as close interdisciplinary connections.

Key words: Kievan Rus origin, historiographical process, normanizm, anti-normanism, concept, medieval studies, historical source, methodology, crisis, ideology, ethnogenesis, politogenesis.

Г.-З. Байєр, Г. Міллер, А. Шлецер – саме цю "тріюцю" згадує не одне покоління істориків, звертаючись до проблеми походження Русі. З їхніми іменами пов'язують норманську теорію виникнення Давньоруської держави. В історіографії традиційно побутує думка, що фундатором так званої норманської теорії був Г.-З. Байєр. У 1735 р. він, будучи професором Санкт-Петербурзької академії наук, у латиномовному трактаті "De varagis", спираючись на Бертинські аннали та руські імена порогів у працях Константина Багрянородного, висловив думку, що давньоруська літописна назва "варяги" – це назва скандинавів-норманів, які й принесли державність на Русь.

Проте це не зовсім відповідає дійсності. Оскільки ще у 1732 р. за три роки до виходу праці Г.-З. Байєра інший німецький вчений

Г. Міллер почав видавати в "Sammlung russischer Geschichte" уривки із Радзивілівського літопису, супроводжуючи їх невеликими коментарями. Саме в цих нотатках Г. Міллер, коментуючи ПВЛ, заявляв, що не вважає ім'я варягів власним. Не погоджуючись з тими, хто виводить варягів від давньоготського Warg-Wolf (вовк), Міллер наголошував, що варягами в IX–X ст. величали норманів, які, можливо, так називали себе при першому прибутті на руський берег і тим самим дали привід для того, що згодом це слово через незнання північної мови розглядалося як власна назва. При цьому він вважав, що більшість варягів були вихідцями із північних країн, найбільш вірогідно, з Норвезького королівства, що підтверджується, на його думку, широкими зв'язками Русі з Норвегією в наступні століття. У примітках Г. Міллер також указував на варязьке походження Рюрика, Синеуса і Трувора, а дружину Ярослава Мудрого Інгігерду він називав "варязькою принцесою" [33, с. 15–16].

Тому Г.-З. Байєр не міг бути основоположником норманської теорії, оскільки теза про норманське походження варягів прозвучала за три роки до виходу в світ статті "De varagis". Саме цю статтю і прочитає вчений, "внаслідок чого і виникне славнозвісне варязьке питання" [1, с. 19–20].

У 2005 р. вийшла друком монографія В. Фоміна, у якій учений доводить думку, що основоположником норманської теорії був шведський дипломат, історик початку XVII ст. Петр Петрей. Заперечуючи тезу про відсутність норманської теорії в зарубіжній історіографії XVIII ст., В. Фомін зазначає, що "зародившись у західноєвропейській літературі XVII ст., у наступному столітті вона пустила в ній глибокі корені і фундаментально розроблялася шведською та німецькою історичною наукою. Г. Міллер і Г.-З. Байєр, увібравши основні положення норманізму у себе на батьківщині, перенесли його в Росію, де це вчення набуло особливого політичного звучання в силу проведення різкої межі між "цивілізаційним" Заходом і "диким Сходом" [33, с. 45–46].

Отже, культивування норманізму проходила саме в Росії. Політичне зближення Росії і Заходу за Петра I спродувало налагодження тісних контактів і в науковій сфері. У пошуках більш сприятливих умов для проживання, кар'єрного зростання до Росії приїхала велика кількість іноземців, значний відсоток яких складали освічені люди. Багато років потому А. Шлецер писав: "Пересування із Німеччини в Росію, особливо між "штудіювальниками", було тоді особливо сильним. Простаки мріяли, що ніде не можна віднайти собі щастя, ніж там..." [24, с. 378]. Одним із перших учених, що

прибули в Росію, був Г.-З. Байєр. Остаточоно переїхавши до Петербурга в 1726 р., він продовжував займатися історичними студіями. Наукові доробки, що виходили з-під його пера, були надзвичайно численними й різнобічними. Але лише єдина праця визначила місце Г.-З. Байєра в історичній науці: нею стала невелика стаття "Про варягів", якій було пророковане довге життя. За іронією долі, вчений "опинився "правофланговим" в довгій шерензі норманістів, з нього розгорівся весь сир-бор" [1, с. 16].

Свою увагу Г.-З. Байєр зосередив передусім на одному факті – прикликанні варягів. "От начала русы владетелей варягов имели, выгнавши же оных, Гостомысл, от славян происходящий, правил владением; и из-за от междоусобных мятежей ослабления и от силы варяг утеснения, по его совету рутены дом владык от варягов опять возвратили, то есть Рюрика и братьев" [30, с. 363]. З огляду на зміст вищенаведеної цитати бачимо, що Г.-З. Байєр майже дослівно переказав літописний сюжет 862 р., і ніякої новизни тут не було. Але літописний текст отримав зовсім інше звучання. Так, він заперечував тезу походження Рюрика із Пруссії як нащадка Августа; Русь була пов'язана тісними зв'язками не із Заходом, а з Північчю. Рюрик за походженням був варягом, а отже, він прийшов зі Скандинавії. Він також заперечував мирний характер приходу варягів, наголошував на завойовницькому, насильницькому проникненні. І насамкінець, Г.-З. Байєр підкреслював зовнішнє походження руської державності, яка була принесена германським етнічним елементом [30, с. 363–387].

Проте трактат Г.-З. Байєра так і не був помічений в історичних колах і не викликав жодної реакції. Увагу до цієї праці привернув колега вченого – Герард-Фрідріх Міллер. Прибувши в Росію в 1725 р., 20-річний студент Лейпцизького університету був зарахований ад'юнктом академії. Отримавши підтримку секретаря академії Йогана Шумахера, молодий учений швидко розвинув кар'єру від викладача латинської мови, історії й географії при академічній гімназії до офіційного російського історіографа й ректора університету. Вирізняючись неабиякою працездатністю, Г. Міллер написав десятки праць, зібрав сотні різного роду джерел з історії Росії, які не втратили свого наукового значення й досі. Але найгучнішу славу мала його доповідь "О происхождении народа и имени Российского", проголошена 5 вересня 1749 р., у день народження імператриці Єлизавети Петрівни. У так званій "дисертації" Г. Міллер почав відстоювати точку зору Г.-З. Байєра стосовно варязького питання. Насправді він лише популяризував ідеї вченого залучив до

наукового вжитку свідчення Саксона Граматика і скандинавські саги, посилюючи норманський акцент там, де були можливості для сумнівів.

Дискусія про варягів надовго привернула увагу Г. Міллера. Про це яскраво свідчить перелік його наукових доробків: "О первом летописателе Российском преподобном Несторе, о его летописи и продолжателях оных" [19, с. 14–48], "Краткие известия о начале Новгорода и о происхождении российского народа" [20, с. 68–54], "О народах издревле в России обитавших" [21]. Найбільшої уваги заслуговує саме остання праця, у якій Г. Міллер звернув увагу на несумісність літописної легенди про закликання варягів і загальної картини слов'яно-варязької боротьби, яку зображує літописець. Дослідник дійшов висновку, що варязькі вікінги ніяк не могли бути прикликані в ролі правителів. Г. Міллер писав: "Не безрассудно ли, что славяне, только что сбросившие иго варягов, обратились к тем же самым изгнанным за море варягам, умоляя их вернуться, чтобы снова владеть и править ими?" [21, с. 127]. Міллер виробив свою точку зору на появу Рюрика і його братів на території ільменських слов'ян. На його думку, вони з'явилися в ролі ватажків найманців для охорони Новгородської землі. Саме тому, підкреслює Міллер, їх не пустили в Новгород, а розмістили у фортецях: Рюрика – в Ладозі, Синеуса – в Білоозері, Трувора – в Ізборську, на що є вказівка в літописі. Пізніше Рюрик узурпував владу в Новгороді і став єдиновладним правителем. Із цього, власне, й розпочалося захоплення влади варягами в руській землі, що призвело до подальшого утвердження нащадків Рюрика в ролі князів і в самому Києві [21, с. 127–128]. Таке трактування Міллером літописної повісті не втратило своєї значущості й до сьогодні [35, с. 3–15]. Повертаючись до питання походження Рюрика, Міллер відходить від своєї ідеї про його скандинавське походження – тепер він вважає, що Рюрик походив із племені роксолан [21, с. 127–128].

Із гострою критикою норманської теорії виступив М. Ломоносов. У "Зауваженнях" на дисертацію Г. Міллера він зазначав, що ім'я і рід росів походить від роксолан, котрі, за даними писемних джерел, мешкали в районі Приазов'я, а потім у ході міграційних процесів разом із готами переселилися на північ до Балтійського моря й стали називатись "варяго-русами". Учений вважав зміну назви "роксолани" на "росіяни" виправданою через перестановку літер *σ* на *ξ* в грецькій мові, яка й призвела до зміни терміна "роосолани" на "роξолани" [15, с. 26; 213, с. 209–213].

Такі здогадки М. Ломоносов підтвердив свідченнями низки

античних авторів, зокрема Плінія, у чиїх працях алани поєднуються з роксоланами в "один народ сарматський", а також Христофора Целларія, на думку якого, це слово могло утворитися від двох основ: "роси" й "алани", про що згадував і автор Київського Синописа, локалізуючи давній народ "роси" на території між Дніпром і Доном [16, с. 26].

Такою, вочевидь довільною системою припущень учений пояснив прихід роксолан з Північного Причорномор'я на територію Східної Прибалтики й трансформацію їх у балтійських русів. Висловлені М. Ломоносовим ідеї знайшли неоднозначну оцінку в історіографії [7, с. 607]. Однак саме його ідеї неодноразово повторюватимуться в подальших пошуках початкової Русі, іноді із наведенням нових даних або ж навпаки – з ігноруванням залучених ним джерел і висловлених міркувань. Але незважаючи на надмірний патріотизм М. Ломоносова, що досить часто заважав ученому об'єктивно оцінити реальний стан речей, слабке структурування філологічного матеріалу, своєрідне поводження з джерелами та вибіркове їх залучення, слід відзначити його спроби показати всю складність і багатогранність вивчення проблеми.

Дискусія між М. Ломоносовим та Г. Міллером на певний час позбавила науку від норманських ідей. Але вже на початку XIX ст. у Німеччині, а потім у Росії виходить фундаментальна праця А. Шльоцера "Нестор", де історик якісно оновив думки своїх попередників і обрав їх у яскраво виражені норманські контури [36]. Саме завдяки роботі А. Шльоцера норманізм набув свого завершального вигляду. Науковці Заходу і дослідники Росії почали розглядати проблему крізь призму його ідей. Найбільш точну характеристику концепції А. Шльоцера дав В. Мошин, охарактеризувавши його погляди як "ультранорманські" [22, с. 364].

Проти канонізованої А. Шльоцером на початку XIX ст. норманської теорії виступив Густав Еверс. У 1807 р. він опублікував книгу "Vom Ursprünge des russischen States. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen" ("Про походження Російської держави. Досвід вивчення історії за джерелами") [39]. Розпочинаючи цю книгу епіграфом із праці А. Шльоцера: "Ніколи не треба жодному автору, чи носить він прославлене чи невідоме ім'я, чи називається він Кромером чи Шлоцером, чи Мавро-Орбино, – беззастережно вірити" [23, с. 27], він відразу підводить читачів до основної мети дослідження – спростувати скандинавське походження перших засновників Руської держави.

Робота Г. Еверса спрямована проти норманської теорії Г.-З. Байє-

ра і А. Шльоцера. У ній вказувалось на неможливість запрошення недавніх ворогів Русі – варягів. Г. Еверс, заперечуючи аргументи норманістів щодо північного походження Русі, наполягав на тому, що в Причорномор'ї задовго до прикликання варягів існувало державне утворення, відоме як Тмутараканська Русь. Подальші свої міркування з проблеми Причорноморської (Приазовської) Русі він обґрунтував у своїй наступній монографії "Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen" [38]. Вважаючи за неможливе пояснити походження Руської держави на основі лише північних чи західних писемних даних, Г. Еверс пропонує звернути увагу на східні взагалі і візантійські джерела зокрема, оскільки лише останні, на його погляд, писалися досить ґрунтовно [37, с. 157].

Аналізуючи свідчення арабських та візантійських авторів, він робив припущення, що "первісні руси, можливо, були турецького й, очевидно, хозарського племені", оскільки терміни "руси" і "козари" вважалися синонімічними, а Ібн ел-Варді згадував, що руси відокремились від східних турків [37, с. 185].

Шукаючи найдавніші згадки про "руське плем'я", Г. Еверс звертався до праць Пророка Іезекиїла, який говорив про росів (Ros), що мешкали поблизу двох народів (масох і фовель) за 600 років до Різдва Христового і вважалися жителями Причорномор'я та Кавказу. Це так звані каппадокійці та іверяни. Саме в цих росах Г. Еверс схильний бачити роксолан, які з перших століть нашої ери є основним народонаселенням між Азовом і Дніпром. Але як тоді пов'язати росів-роксолан з хозарами, від яких учений виводив русів? Цю ситуацію Г. Еверс вирішив просто: оскільки роксолани в писемних джерелах досить часто згадуються поруч з аланами, наприклад у Плінія, Аміана Марцелліна, і оскільки вони мешкали поблизу алан, то їх зазвичай вважали аланським племенем, яке, на відміну від інших, називалося роксами. І хоча автори давніх джерел у цьому питанні не дійшли спільних висновків, Г. Еверс стверджував, що краще погодитись з Туннманом, який вважав, що "узи і козари часто розумілись під аланами". Це в свою чергу пояснює і зв'язок між роксоланами та іменем Ρωσ, яким Агафемер (близько 215 р. н. е.) називає Волгу [37, с. 195].

З метою подальшого обґрунтування своєї теорії Г. Еверс залучає свідчення "Повісті временних літ". Найбільше приваблював його той уривок з літопису, де Нестор, описуючи Понтійське море, називав його Руським. Тому, на думку Г. Еверса, логічніше шукати русів поблизу Руського моря, а не Варязького [37, с. 205].

Таким чином, Г. Еверс дійшов висновку, що між Каспійським і

Чорним морем руси проживали ще до того, як історія зафіксувала цей народ деінде.

Незважаючи на різку розбіжність із А. Шльоцером у висновках, Г. Еверс залишився його послідовником у методах дослідження, для якого джерело було основою концептуальних побудов. І хоча деякі аргументи Г. Еверса були відхилені більшістю тогочасних учених, важливо підкреслити його сміливість, завдяки якій він, незважаючи на молодість і відсутність авторитету в наукових колах, зміг піти проти теорії славнозвісного А. Шльоцера у всеозброєнні того ж таки критичного методу. У цілому ж ґносеологічні основи ідеї Г. Еверса зрозумілі: він намагався з близьких до ломоносовської концепції позицій пояснити автохтонність русів у Північному Причорномор'ї та їх зв'язок з Тмутараканським князівством, а відтак і з Києвом. І хоча турецько-хозарська концепція Г. Еверса не закріпилась у вітчизняній історичній науці, але думка про існування долітописної Русі в районі Керченської протоки стала популярною в історіографії. Тому під впливом слов'янофільської ідеології в другій половині ХІХ ст. склалась історична система Д. Іловайського, яка увібрала в себе численні докази на захист гіпотези Приазовської Русі.

Наслідуючи ідеї М. Ломоносова та Г. Еверса, Д. Іловайський у збірнику праць "Разыскания о начале Руси" [8] піддав критиці норманські погляди своїх попередників та сучасників, мобілізувавши для цього величезну і значною мірою новаторську аргументацію, зокрема дані молоді на той час науки археології. Остаточні результати своїх пошуків він виклав у статті "Откуда пошла Русская земля и как она впервые собралась" [9]. Д. Іловайський, подібно до М. Ломоносова і Г. Еверса, виводив русів від скіфо-сарматських (пізніше слов'янських, або слов'яно-болгарських) племен роксолан або росо-алан, які мешкали в степах між Дніпром і Доном, а також на берегах Меотійського озера (Азовського моря) [9, с. 5].

У ході безперервної боротьби зі спорідненими слов'янськими та з іншими племенами руський народ отримував перевагу, крок за кроком осідаючи на середній течії Дніпра подалі від небезпечних південних степів. З усіх природних здібностей слов'яноноруського племя найбільш цінною була здатність до державної організації. Саме на території Середнього Подніпров'я й утвердився роксоланський народ "Рось" (від назви річки Рось), або "Поляни", і саме звідси дружини русо-полян розпочали процес консолідації слов'янських племен [9, с. 9].

Поява праць Д. Іловайського, який взяв на себе обов'язок на

кожному кроці воювати з норманізмом і літописною традицією в історіографії, викликала жвавий інтерес серед науковців. Його ідеї критикували і ними захоплювалися, вбачаючи в ньому найвидатнішого "адвоката" антинорманізму. Однак чи не найяскравішу характеристику його поглядам, методам дослідження і внеску в історичну науку зробив М. Грушевський: "... Фільольогія, котрою Іловайський хотів побивати фільольогію норманістів, була часто страшна; його науковий метод дуже слабкий – він розрубував питання, замість розв'язувати (як, наприклад, поправка *Slavorum* замість *Sueoimn* у звістці 839 р.); його власні теорії (Роксоляни – Русь, Гуни і Болгари – Слов'яне і т. і.) були ще менш щасливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антинорманізмом не виходила на здоров'є сьому останньому; адже енергія Д. Іловайського і ширення антинорманської теорії через підручники робили своє. Ще важніше було, що Д. Іловайський не обмежився, як переважна більшість антинорманістів, трактуванням на власний спосіб Повісті, а виступив проти самої її легенди, признавши саме призначення вигадкою пізнішого книжника..." [7, с. 607–608].

Вагому роль у вирішенні несторівського питання відіграли також українські вчені. У XIX ст. процес трансформації історичних знань в українську історичну науку набув чітко окреслених контурів. Українська історіографія виокремилася в самостійну науку, відбувся процес унезалежнення її від російської та польської. Тоді ж, наслідуючи провідні традиції західноєвропейської історіографії, учені переходять на шлях критичного ставлення до джерел і попередніх історіографічних здобутків, започаткувавши цим новий напрям критичної історії.

Під впливом українського відродження, ідей романтизму та козацького автономізму розвивається ідея тяглості української історії, за якою козацько-гетьманська доба розглядається як спадкоємиця доби київської. У цьому розумінні все більше істориків звертаються до княжих часів. З огляду на це процеси "пошуків" в українській і російській історіографії проходили синхронно. Обидві сторони намагалися детальніше розглянути давні періоди, щоб там знайти своїх предків.

Якщо російська сторона більше звертала свої погляди в бік балтійських слов'ян, фінів Поволжя, литовців, угорців, мадяр, готів, євреїв, арабів, тюрків, хозар і врешті варягів, то представники українського національного відродження переважно вважали русь автохтонним слов'янським населенням Середнього Подніпров'я. Такі уявлення неминуче призводили до протистояння двох історіо-

графічних напрямків – норманського та антинорманського, які вели свій початок ще з часів Г.-З. Байєра та М. Ломоносова. Але антинорманська концепція М. Ломоносова, незважаючи на підтримку цілої групи його послідовників, на початку XIX ст. виявилася неспроможною захистити себе перед усезростаючим натиском норманізму. Царський уряд шляхом широкої пропаганди засобами літератури, школи, церкви, періодичної преси поряд з теорією офіційної народності намагався вкоренити й теорію про норманське походження Давньоруської держави.

Боротьбу двох концепцій цього періоду слід розглядати в контексті діяльності М. Погодіна, який у цей період активно відстоював ідеї норманізму. Після захисту в 1824 р. магістерської дисертації "Про походження Русі" він по праву посів місце лідера серед норманістів. Розвиваючи ідеї Г.-З. Байєра, й особливо А. Шльоцера, руську історію він починав з так званого "прикликання" варягів, які, на його думку, й стали засновниками Руської держави. Період з 862 до 1054 р. він називав "власне норманським". Така концепція стала наріжним каменем запеклої боротьби між норманістами та антинорманістами, що спалахнула з новою силою в історіографії першої половини XIX ст. З одного боку, на її захист виступили М. Карамзін, М. Погодін, О. Сеньковський, А. Кунік, з іншого ж – відроджується, за висловом М. Грушевського, "слов'янська теорія" [7, с. 604], апологетами якої виступають М. Максимович та Ю. Венелін.

Вважаючи себе учнем М. Ломоносова, М. Максимович вважав за честь відстояти перед натиском норманістів концепцію походження Русі великого вченого. Дослідник писав: "А в науці моїй чим далі в ліс, тим більше дров, і треба було в ньому на кожному кроці прокладати собі нові шляхи <...>, а в руках не було достатньо засобів і матеріалів. <...> У 1834 році, коли поширювались розмови про вплив скандинавства на російську мову і на все давнє життя Русі, а також різноманітні вчення про походження Русі, мені потрібно було, не розраховуючи ні на кого, самостійно досліджувати це сумнозвісне скандинавство" [27, с. 86].

У листі до І. Тимковського від 30 жовтня 1836 р. М. Максимович писав: "Руси, які дали ім'я нашим східним слов'янам і з'єднали їх з собою, були зовсім не нормани, а чисті слов'яни" [27, с. 87; 5, арк. 2]. А через рік друком виходить перша антинорманська праця "Откуда идет русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским", присвячена пам'яті Ломоносова. Взявши за епіграф цитату з праці М. Ломоносова "Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера "Происхождение имени

и народа российского" і наголосивши на тому, що у жодного із російських дослідників до XIX ст. немає й гадки про те, щоб руси були скандинавами, М. Максимович спробував підтвердити єдиноправильність теорії М. Ломоносова.

Розглянувши відомі йому праці Г.-З. Байєра, Г. Міллера, М. Ломоносова, А. Шльоцера, Г. Еверса, Ю. Венеліна, О. Бодянського, М. Каченовського та інших учених, М. Максимович поставив перед собою завдання привести всі розрізнені думки до єдиного знаменника, відокремивши із сукупності візантійських, арабських, західноєвропейських, скандинавських і вітчизняних джерел "світ істини від темряви непорозумінь і сумнівів" [18, с. 16]. Аналізуючи давньоруські літописи, учений наголошував на тому, що вони є не просто історичними джерелами, які переказують події, а справжніми історичними працями з певною концепцією, тому до них варто ставитися критично [18, с. 16].

Поставивши питання про роль русів і варягів у формуванні державності, на основі пояснень літописців та історіографічних доробок М. Максимович стверджує різноплемінність варягів і русів, підкреслюючи, що варяги – нормани, а руси – слов'яни. При цьому він припускає, що руси на півночі могли називатися варягами, але не належали до їх племені, а були тісно пов'язані з племенами поморських слов'ян – ружан, ран, рун, русів, підтверджуючи цим зв'язок власних поглядів з концепцією М. Ломоносова. Рішуче заперечуючи основну думку норманістів про те, що Давньоруська держава була заснована норманами й від них отримала назву "Русь", він доходить висновку про існування Русі ще до так званого "прикликання варягів", окреслюючи її первісну територію у Середньому Подніпров'ї: "Русь діє на півдні, і від неї в Київській області, в землі Полянській починається Руська земля. Там <...> утверджується ім'я Руське <...> Історична річка Рось чи Русь і Росава, що впадає в неї, так називалися, очевидно, тому, що на них руси мали одне із головних або перших своїх поселень" [18, с. 45–46].

У своїх працях М. Максимович звертається й до проблеми етимології назв "Русь", "Руська Земля". Щоправда, його конструктивні побудови мають примітивний характер. Учений, лише охарактеризувавши топоніміку Середнього Подніпров'я, приходить до висновку, що в первісному значенні "Русь", "Руська Земля" – це назва полянської землі Середнього Подніпров'я, яка згодом поширюється на північ і охоплює весь східнослов'янський світ. Отже,

Київ і є матір'ю міст руських: "Звідси пішла земля Руська! Звідси сини її розтікались грізними станицями" [18, с. 47]. "Таким чином, – підсумовує М. Максимович, – ім'я Русь стало пануючим, його приймали всі, хто ставав під київські знамена служити руським князям. Тому і варяги-скандинави могли в загальній масі називатися Руссю, але не бути справжніми, природними, русами. Так і тепер називається кожен підданий Російської держави, кожен, хто служить Росії" [18, с. 48].

В історіографії М. Максимовича називають прямим послідовником М. Ломоносова у справі боротьби з норманізмом [25, с. 42–51; 26, с. 39–47]. Це судження справедливе, оскільки коло інтересів, історичні погляди, методи і стиль дослідження обох учених багато в чому були подібні, а то й споріднені. Прихильник ідей великого вченого, однак, не був позбавлений проявів надмірної емоційності та запальності у спробах дослідити поставлені завдання. Але його запальний патріотизм не применшує важливості внеску М. Максимовича у вирішення несторівського питання.

Слід зазначити й той факт, що ситуація, яка склалася в історіографії за часів М. Максимовича навколо питання походження Русі, значно змінилась порівняно зі ста роками раніше. Проблема, як і слід було очікувати, на той час обросла кількома десятками історіографічних розвідок. Ось чому не зважати на їх наявність вчений не міг і не мав права. Визначальною рисою його наукових праць стала спроба окреслити історіографічну ситуацію. На конкретних прикладах М. Максимович першим у вітчизняній історіографії початку XIX ст. викрив ті шляхи й засоби, якими норманісти користувалися для обґрунтування своїх думок про скандинавське походження Русі. У загальних рисах учений показав хід боротьби між норманістами та антинорманістами за останні сто років, здійснив спробу критичного огляду літератури, був одним з перших, хто залучив до аналізу ґрунтовне знання філології, етнографії, а також фольклорні матеріали, праці давніх візантійських, арабських і європейських авторів. М. Максимович один з перших розкрив значення термінів "руський", "Русь" у історичному та лінгвістичному значеннях. Однак, як і його попередники, він все ще перебував під впливом тогочасних методів і прийомів історичного дослідження, вийти за межі яких не мав змоги. Вадою його наукової методи було й те, що він випереджав власний, раніше заготовлений висновок, підводячи під нього одні історичні факти й ігноруючи інші.

На 30-ті роки XIX ст. припадають антинорманські виступи Ю. Венеліна. Талановитий славіст, як стверджує А. Кузьмин,

поступався багатьом норманістам в ерудиції, але мало хто із сучасників Ю. Венеліна був наділений таким почуттям критики, вмінням викривати слабкі сторони аргументації опонентів [13, с. 43]. Дослідження літописів привели Ю. Венеліна до пошуків Русі у південній Прибалтиці. Саме звідти, на його глибоке переконання, відбувається заселення слов'янами північно-західних руських земель. Досліджував Ю. Венелін також свідчення арабських авторів про варягів, знаходячи в них докази південнобалтійського походження [4; 5, с. 56–89; 3, с. 58–85].

Історики другої чверті XIX ст. С. Русов та І. Боричевський також звертали увагу на зв'язок південнобалтійського побережжя зі слов'янською колонізацією північно-західних руських земель і виникнення держави в Новгороді. Так, І. Боричевський чи не вперше в історіографії зібрав значний документальний матеріал, пов'язаний із Неманською Руссю. У дослідженнях він підкреслював зв'язок русі з хозарами, а також вважав варягів балтійськими слов'янами [2, с. 68].

Неабияку роль у зміцненні норманської концепції відіграла скептична школа М. Каченовського. Фундатор дослідницького напрямку ставив під сумнів правдивість літописних свідчень, а весь київський період історії Русі він уважав "легендарним".

На боротьбі із "скептичними ересеями" укріпив свої позиції М. Погодін. Конструктивні ідеї вченого виглядали переконливими ще й тому, що в науку він прийшов як антинорманіст, а прийняв норманські тези під тиском аргументів, які розвінчували антинорманські гіпотези. Будучи головним представником норманізму близько 50 років, він настільки міцно вкоренив ці ідеї, що вони видавалися вічними і непохитними [28, с. 70, 76, 105, 107, 139, 144, 150].

Подібна ситуація не могла не збентежити М. Костомарова, і наслідком цього став вихід у світ його праці "Начало Руси" (1860 р.) [11, с. 6]. У ній учений здійснює спробу інтерпретувати літописний текст про початок Русі крізь призму нових методологічних підходів. Узявши за правило "витримати точку зору літописця, щоб не приписувати йому того, про що він не думав, і не виводити зі сказаного ним чого не варто" [11, с. 6], він приходить до висновку, що під варягами варто розуміти іноземну найману дружину, до якої входили "русь", "свое", "урмяне", "гъте". Власне ж "русь" "треба шукати на балтійському узбережжі" в гирлі річки Німан, яка литовською називається "Русь". Саме "правий берег річки називався Руссю або

Русією, а народ, що там мешкав, русами або русієснами і належав до литовського племені жмудь" [11, с. 6–15].

Таке трактування літописного тексту не могло вирішити проблему походження Русі. М. Костомаров залишився під впливом тих методологічних підходів, що і його наукові опоненти. Він готовий був шукати русь будь-де, тільки не в Скандинавії, але такі історичні реконструкції були безперспективними. Пізніше у спогадах він писав: "Власне кажучи, ні Погодін, ні я не були абсолютно праві, але на моєму боці була та перевага, що я розумів прочитання літописів в більше прямому значенні <...> Пізніше вдумавшись у склад наших літописів <...> я прийшов до такого висновку, що сама історія покликання князів є не що інше, як байка <...> Моя теорія про походження Русі із литовського світу якщо і не мала за собою незаперечної істини, то в усякому разі доводила норманістам, що походження князів наших і їх дружини ще з більшою вірогідністю, ніж із Скандинавії, можна виводити із інших земель" [10, с. 529].

Отже, бачимо, що основна мета дослідника полягала не в пошуках істини, а в підживі тих авторитетних думок, які були канонізовані й занесені до підручників як незаперечний факт. Проте пошуки витоків Русі в цьому регіоні виявилися доволі перспективними. Так, А. Кузьмін, зібравши всі докази того, що літописні "варяги" і пов'язана з ними "Русь" приховують під цими назвами балтійських слов'ян, доходить висновку про балтійське походження Русі [12, с. 28–55]. Виступ Костомарова мав доволі широкий резонанс серед науковців, проте сам історик невдовзі полишив києво-руські студії і в подальшому до них не звертався.

Помітну роль у дослідженні проблеми походження Русі відіграли роботи С. Гедеонова. У 1862 році виходить друком його перше дослідження під назвою "Отрывки исследований о варяжском вопросе". Через чотири роки автор його доопрацьовує й видає капітальну монографію "Варяги і Русь". Саме це дослідження С. Гедеонова й до сьогодні залишається найповнішим за об'ємом залученого матеріалу, методами досліджень. Робота написана з позицій позитивізму, проте деякі положення, які не відповідають академічному позитивізму, С. Гедеонов виклав у передмові. Основне завдання фундаментальної праці С. Гедеонов сформулював сам: "протест проти псевдонорманського походження Русі". Передбачаючи ймовірні закиди з боку норманістів за його патріотичні погляди, він зазначав "<...>почуття народності лягло в основу цього протесту; він викликаний повним переконанням в правоті самої справи, і виключно практичними вимогами доведеної до безвихідного

становища російської науки. Півторастолітній досвід показав, що при догматі скандинавського начала Руської держави наукова розробка давньої Руської історії неможлива" [6, с. 5–6]. С. Гедеонов бачив проблему кризи академічної історичної науки в тому, що в ній панувало норманське veto. Між іншим, на його думку, вже головне джерело досліджуваного питання – літопис – є живим протестом народного руського духу проти систематичного оніме́ччиння Русі [6, с. 8–9]. У праці С. Гедеонова ще більше, ніж у Г. Еверса або Ю. Венеліна помітно, як раціоналізм ламає вузькі позитивістські рамки "німецької вченості" його опонентів-норманістів. Уже в цитованих положеннях встановлюється такий характер зв'язку причин і наслідків, який до цього часу залишається поза увагою "найортодоксальніших" норманістів. Взаємозв'язок, взаємообумовленість явищ, урахування спрямованості процесів – усе це набагато розширювало і фактологічну базу дослідження, і арсенал пізнавальних засобів. Але С. Гедеонов не сформулював своїх дослідницьких принципів, а для багатьох майбутніх опонентів найуразливішою стороною його наукового мислення став прояв дилетантства, відсутність академічної школи [14, с. 45].

Зруйнувавши багато норманських уявлень, С. Гедеонов виявився менш аргументованим у побудові своєї схеми. У своїй праці він пішов шляхом механічного роз'єднання варягів і Русі. У русах він вбачав корінних мешканців Придніпров'я, а у варягах – балтійських слов'ян. Київську князівську династію він виводив із венедів, які належали до балтської слов'янської групи. Ототожнення варягів і Русі Гедеонов пояснював "вченою системою самого автора ПВЛ". Він убачав у літописах не достовірні факти, а особисті уявлення, які монах Нестор склав про устрій слов'яно-руського суспільства в епоху міфічної давнини. Сухість повідомлень про княжі роди до варягів, а іноді й навмисне їх замовчування С. Гедеонову цілком зрозумілі: на його думку, нова династія боялася спогадів і переворотів. Він вважає, що як у греків, так і на нашій території народ не любив князів із чужого роду. Через набожність Нестор замовчував про язичництво, через обережність – про колишніх князів, про долю, яка спіткала Мала і древлянський князівський рід після помсти княгині Ольги, а легенда про Вадима та повстання Новгородців дійшли до нас лише в одному пізнішому списку [6, с. 105–106, 125–126].

С. Гедеонов упевнено продемонстрував, наскільки далекими від дійсності може бути пряме прочитання джерела, як багатьма факторами обумовлювалась кожна теза або антитеза давнього

автора. Однак учений не зміг критично оцінити власні ідеї. Так, Ф. Фортинський писав: "... будучи найнебезпечнішим ворогом норманської системи, Гедеонов, на нашу думку, був не особливо обачливим при побудові своєї власної" [34, с. 47].

Скоро після виходу праці С. Гедеонова розпочинається її критична рецепція: з'являються два "возраження" найавторитетніших предстаників норманізму – М. Погодіна і А. Куніка. Так, М. Погодін вважав головним недоліком історичних конструкцій С. Гедеонова його погляди на літопис. На його думку, Нестор не вихованець візантійців, не "напівучений муж", який має і складає власну систему історичного розвитку, відшліфовує історичні свідчення, пов'язує різні дані, а "звичайна руська людина зі здоровим глуздом, які й тепер часто зустрічаються серед простолюдинів. Освічений, грамотний чоловік, але не грамотий і краснобай" [29, с. 4–5].

А. Кунік, навпаки, більше погоджується не з М. Погодіним, а з С. Гедеоновим стосовно особистості літописця [15, с. 53]. Щодо етимології слова "русь", то М. Погодін був солідарним з С. Гедеоновим у тому, що його не можна виводити ні від фінського "ruotsi", ні від шведських "родсів" [29, с. 93].

Праці С. Гедеонова та Д. Іловайського позбавили норманізм ореолу науковості, оскільки було мобілізовано більше історичного матеріалу, ніж це робили найерудованіші норманісти. На кінець XIX ст. в історичній літературі в цілому панувало скептичне ставлення до норманських реконструкцій. А. Котляревський, І. Забелін пов'язували походження Русі з Балтійським помор'ям, В. Василевський обґрунтовував концепцію про існування Русі на півдні задовго до прикликання варягів. Сам норманізм вже не намагався пояснити нормано-германською участю всі явища життя Давньої Русі [14, с. 49]. У цей час А. Кунік написав "відкритого листа суходольним морякам" (суходольними моряками називалися історики-антинорманісти), який був адресований молодому поколінню, ще не заангажованому антинорманістськими висловлюваннями [14, с. 49].

Відсутність довіри до норманістських конструкцій у другій половині XIX ст. в Росії призвів до того, що центр досліджень з продукування аргументів на користь норманського походження Русі перемістився за кордон. Так, у 1891 р. датський учений В. Томсон видав невелику брошуру "Початок Руської держави", у якій намагався довести, що ім'я варягів вживається як загальне позначення Скандинавії і що Русь є ім'ям окремого скандинавського

племені [31, с. 19]. Однак на сторінках свого дослідження він так і не зміг довести ні перше, ні друге. Його висловлювання так і залишилися аксіомами, які без жодних доказів повторювалися з одного видання в інше.

На межі століть для вирішення питання про початок Русі фонд писемних джерел виявився вичерпаним, для переконливого вирішення проблеми прямих фактів було недостатньо. Виникла потреба залучати нові джерела, з одного боку, а з іншого – змінювати методологічні підходи до дослідження. Висловлюючи незадоволеність традиційною позитивістською методологією, В. Флоринський писав: "... над словами і зрозумілими фактами повинна панувати логіка подій: теоретичний висновок іноді може правильніше угадати правду, ніж заплутаний історичний натяк. Ця теоретична правда, якщо вона на правильному шляху, може знайти собі підтвердження і зробиться аксіомою, коли знайдуться для неї фактичні докази з іншої наукової галузі, якою ще так мало користується історична наука, саме з галузі філології та археології" [32, с. 64].

Таким чином, на межі XIX–XX ст., незважаючи на появу солідного пласту історіографічних доробків, наявності різноманітних методологічних підходів та залучення широкого комплексу писемних та археологічних джерел, вирішення питання походження Русі опинилося в глибокій системній кризі, вихід з якої повинен був передбачати вироблення абсолютно нових критеріїв до прочитання історичних текстів, залучення ширшого методологічного інструментарію, а також тісного взаємозв'язку з іншими науками.

Література

1. Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. / М. А. Алпатов. – М. : Наука, 1973. – 272 с.
2. Боричевский И. Русы на южном берегу Балтийского моря / И. Боричевский // Маяк. – СПб., 1840. Ч. VII. – С. 65–98.
3. Венелин Ю. Известия о варягах арабских писателей и злоупотребление в истолковании оных / Ю. Венелин // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1870. – Кн. 4. – С. 58–85.
4. Венелин Ю. Скандинавомания и её поклонники / Ю. Венелин. – М. : Тип. А. Семена, 1842. – 128 с.
5. Венелин Ю. О нашествии завислянских славян на Русь до Рюриковых времен / Ю. Венелин // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1848. – Кн. 6. – С. 56–89.
6. Гедеонов С. А. Варяги и Русь : в 2 ч. / С. А. Гедеонов. – 2-е изд. – М. : Русская панорама, 2004.

Ч. 2. – 2004. – 656 с.

7. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1994.

Т. 1. – 1994. – 736 с.

8. Иловайский Д. Разыскание о начале Руси. Вместо введения в русскую историю / Д. Иловайский. – 1-е изд. – М. : Тип. Грачева и Ко, 1876. – 466 с.

9. Иловайский Откуда пошла Русская земля и как она впервые собралась? / Д. Иловайский // Иловайский Д. Исторические сочинения : в 2 ч. – М. : б. и., 1897.

Ч. 2. – 1897. – 658 с.

10. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Лыбидь, 1990. – 736 с.

11. Костомаров Н. И. Начало Руси / Н. И. Костомаров // Современник. – 1960. – № 1. – С. 3–56.

12. Кузьмин А. Г. Начало Руси: Тайны рождения русского народа / А. Г. Кузьмин. – М. : Вече, 2003. – 426 с.

13. Кузьмин А. Г. Две концепции начала Руси в Повести временных лет / А. Г. Кузьмин // История СССР. – 1969. – № 6. – С. 81–105.

14. Кузьмин А. Г. Начало Руси: Тайны рождения русского народа / А. Г. Кузьмин. – М. : Вече, 2003. – 426 с.

15. Куник А. А. Замечания А. Куника / А. А. Куник // Г. Геденов и его система происхождения варягов и Руси / М. П. Погодин. – СПб. : Тип. ИАН, 1864. – С. 53–84.

16. Ломоносов М. В. Древняя Российская история / М. В. Ломоносов // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений : в 10 т. – М. ; Л. : АН СССР, 1952.

Т. 6. – 1952. – С. 209–213.

17. Ломоносов М. В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского" / М. В. Ломоносов // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений : в 10 т. – М. ; Л. : АН СССР, 1952.

Т. 6. – 1952. – С. 136–168.

18. Максимович М. А. Собрание сочинений / М. А. Максимович. – К. : Без изд., 1879. – 736 с.

19. Миллер Г. Ф. О первом летописателе российском, преподобном Несторе, и его летописи, и о продолжателях оныя / Г. Ф. Миллер // Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащих. – 1755. – Апрель. – С. 14–78.

20. Миллер Г. Ф. Краткие известия о начале Новгорода и о происхождении российского народа, о новгородских князях и знатнейших оного города случаях / Г. Ф. Миллер // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – 1761. – Ч. 2. – Июль. – С. 68–54.

21. Миллер Г. Ф. О народах издревле в России обитавших / Г. Ф. Миллер. – СПб. : Изданиемъ Общества старающагося о напечатаніи книгъ, 1788. – 152 с.

22. Мошин В. А. Варяго-русский вопрос / В. А. Мошин // *Slavia*. – 1931. – Т. 10. – С. 109–136.

23. Нечкина М. В. Густав Эверс / М. В. Нечкина // *Русская историческая литература в классовом освещении* : сб. статей : в 2 т. / предисл. и ред. М. Н. Покровского. – М. : Изд-во Комкадемии, 1927.

Т. 1. – 1927. – С. 19–49.

24. Общественная и частная жизнь Августа Людвиг Шлецера, им самим описанная : Пребывание и служба в России, от 1761 до 1765 г. Известия о тогдашней русской литературе / пер. с нем. с прим. и прил. В. Кеневича // *Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*. – СПб. : б. и., 1875. – Т. XIII. – 554 с.

25. Павлова Г. Е. М. В. Ломоносов и становление отечественной науки / Г. Е. Павлова // *Вопросы истории*. – 1986. – № 10. – С. 42–51.

26. Панкратова А. М. Развитие исторических взглядов М. Н. Покровского / А. М. Панкратова // *Против исторической концепции М. Н. Покровского* : сб. / ред. коллегия: акад. Б. Греков и др. ; АН СССР, Ин-т истории. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1939. – С. 5–69.

27. Письмо М. Максимовича к И. Тимковскому // *Киевская старина*. – 1891. – Т. 8. – С. 87.

28. Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории : в 7 т. / Н. П. Погодин. – М. : Университетская типография, 1846.

Т. 3. – 1846. – 545 с.

29. Погодин М. Геденон и его система о происхождении варягов и Руси / М. Погодин // *ЗАН*. – Т. VI, приложение № 2. – СПб., 1864. – С. 55–86.

30. Татищев В. История Российская : в 3 т. / В. Татищев. – М. : АСТ, 2003.

Т. 1. – 2003. – 568 с.

31. Томсен В. Начало Русского государства / В. Томсон. – М. : Университетская типография, 1891. – 135 с.

32. Флоринский В. М. Первобытные славяне по памятникам их доисторической жизни: опыт славянской археологии : в 2 ч. / В. М. Флоринский. – Томск : Типо-Лит. П. И. Макушина, 1894.

Ч. 1. – 1894. – 398 с.

33. Фомин В. В. Варяги и Варяжская Русь: к итогам дискуссии по варяжскому вопросу / В. В. Фомин. – М. : Русская панорама, 2005. – 488 с.

34. Фортинский Ф. Варяги и Русь. Историческое исследование С. Геденова / Ф. Фортинский. – СПб. : Тип. ИАН, 1878. – 47 с.

35. Фроянов И. Я. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов / И. Я. Фроянов // *Вопросы истории*. – 1991. – № 6. – С. 3–15.

36. Шлёцер А. Л. Нестор : Русские летописи на древнеславянском языке / А. Л. Шлёцер ; пер. с нем. Дм. Языков. – СПб. : Императорская типография, 1819. – 708 с.

37. Эверс Г. Предварительные критические исследования для российской истории : в 2 кн. / Г. Эверс. – М. : Унив. тип., 1826.

Кн. 1–2. – 1826. – 356 с.

38. Evers G. Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen / G. Evers. – I-es и II-es Buch. – Dorpat, 1814. – 688 s.

39. Evers G. Vom Ursprünge des russischen States. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen / G. Evers. – Riga und Leipzig, 1808. – 435 s.